

BORBÉLY SZILÁRD

A kereszt kiüresítése

Pilinszky apokrif teológiájáról

1.

A történeti idő távlatából tekintve a körülbelül hatvan évvel ezelőtti történésekre a szövegalakítási stratégiákat illetően valamiféle *térvesztés* tapasztalata sejlik át. Pilinszky szövegeiben ez a térvesztés a paradoxon figurális alakzataiban próbál kezdetből fogva alakot ölteni. Természetesen nem a földrajzi vagy territoriális beszűkülés értelmében vett folyamatról van szó, az szinte folyamatos a harmincas-negyvenes években, a zsákmány fölött osztozkodó, alkudozó hatalmak között a háború előtti és utáni időben. A modern háború pedig a térfogalom radikális átalakítása, benne a térhasználat a harcászati siker zálogává minősül át. A politikaföldrajz kialakulása és virágzása ez a korszak. A *tér* a korszak politikai retorikájában ennek megfelelően központi szerepet kap. A szakrálisan alapozott tér helyébe a katonapolitikai és a logisztikai tér lép.

2.

A térvesztés tapasztalata a nyelvben, amelyről Pilinszky szövegei is tanúskodnak, valami egészen más, de nem független a háborús térhasználatától. A látás tanult kódjainak a kulturális és művészeti alkotások kiváló példái. A látás reprezentációját megjelenítő és megalkotó képzőművészet arról tanúskodik, hogy a tér nem állandó. A látás nem változatlan és fiziológiai alapú folyamat, hanem az idegrendszer közvetítésével a tudatban jön létre; következésképp a látás, a téralkotás, a környezet vizuális megtapasztalásának folyamata tanult ismeret. A filozófiai analízis a felvilágosodás óta tudatosan fordul a tér felé. Ugyanis a tér megváltoztatása a világ megváltoztatása, a fizikai és a szociális terek egyaránt gyökeresen átváltoznak. Heidegger a hely és a nyelv összekapcsoltságát nagy erővel

mutatta fel, a fenomenológiai és ontikus analízisének hatása alig felmérhető. A háború a tér elvesztésének alapvető tapasztalatát hozta. A tér korábbi struktúrái elvesztek, a katonai műveletek és a nyelvhasználat átalakítása lerombolta a régi teret, az új tér a politikaföldrajz nyelvén és a katonai technológián keresztül jött létre.

3.

Ez az új tér Európa hadszínterein született meg. A lerombolt városok, a szétlőtt templomok, a felégetett és földig rombolt zsinagógák jelezték a tér átrendeződését. A hontalanul vándorló emberek, a menetoszlopok kaotikus vonulása a tér új tapasztalatát közvetítette. A szögesdrótkerítésekkel körülzárt *ellenterek*, mint a KZ lágerek, amelyekbe belépni halálos veszéllyel járt, a titkosítás növekvő zónáinak előképei is voltak. A társadalmi tér pedig a korábbi demokratizálódó világhoz képest végletesen kasztosodott szociális hierarchiája egy mindenképp felett álló új arisztokrácia, a pártvezető-papi elit, a katonai réteg, a civil munkások, a jogfosztott kényszermunkások, a rabok és rabszolgák, valamint e pokol legmélyén egy sosem volt kiszolgáltatottságú, emberi méltóságtól megfosztott, a folyamatos megsemmisítés alatt álló több milliós tömeg. Az államalakulatnak ezek az új térformái alig tíz évig álltak fenn a nácik államában és a csatlós országokban. A tendenciák nemcsak Európában, hanem Amerikában is felgyorsultak; a japánok internálása, a belső titkosítási zónák jelezték ezt. A titok és a kizárás helyei pedig terjeszkednek.

4.

Pilinszky a háborúról írva valamiféle világvesztésről ír, az apokalipszis figurái tűnnek fel nyelvében. Publicisztikájában azt a szótárat használja, amelyet a versekben ekkorra már megalkotott. Sokszor saját verssorainak idézetei, allúziói, átiratai hangzanak fel az *Új Ember* számára készülő penzumírásokban. Aztán később megfordul ez a viszony. Olvasva a több mint húsz év publicisztikáját, a visszatérő témák, a hasonló gondolatoknak újra nekirugaszkodó keresés mondataival találkozunk. Kicsi és következetes elmozdulások vannak csupán, egyre tisztább és szikárabb fogalmazás, a téma pontosabb körülhatárolása, saját poétikájának átalakulását is segítik ezek a pontosító, egyre inkább lecsupaszkodó, lecsupasztított megfogalmazások. A *Szálkák* kötet létrejötte felé vezetnek, majd a színpadi munkák és a prózai tervek alapvetései körvonalazódnak bennük. A költői nyelv meghatározó forrása az Evangélium olvasása. Az Evangélium olvasása egy sajátos, apokrif teológiára alapozódik. Ez az alapzat a világ elvesztése, a jézusi paradoxon értelmében, vagyis a világ elvesztése egyben annak megnyerése.

5.

Ez a tapasztalat a háborúra megy vissza, és nem az időben, hanem a térben áll. Az idő nem változtat rajta semmit. Újra és újra visszatér ez a mozdulatlanság, mint a térvesztés különös, nyugtalanító tapasztalata: „A kulisszák közül még állt néhány. Időnként hűvös, hatalmas fenyvesek közelítették meg a marhavagonokból egybefűzőt vonatot; faházak falvak tünedeztek fel a távolban; állomásokon ácsorogtunk, hol induláskor egyenruhás vasutas szalutált. De már ez is, ezek a kulisszák is inkább elhagyatott szobákhoz, félbemaradt vacsorához voltak hasonlatosak. A lámpa még ég, étel, teríték, abrosz az asztalon – de sehol senki, aki körülülje, sehol senki, aki befejezze a megkezdett falatot. Minden a helyén. Földek, utak, csillagok szinte görcsösen a helyükön, de valami közelgő felismerés vihar előtti szélcsendjében. És akkor – igen, ez az. Egy porig égett város hamuerdeje, fölötte nincs is égbolt, csak harsány, vakító némaság. Az előtérben deszka bódé, innét lép elő az egyenruhás vasutas, és indítja a vonatot. Szalutál. És cementmezőben sok száz bombatölcsér, a Hold krátereinél brutálisabban. És emberek, csíkos ruhába bújtatott krétafehér vázak, akikben a pillantás örökre elfagyott. Majd ismét a díszletek: utak és fenyvesek, és falvak az utazás tompa ritmusában. De ezek a díszletek semmit se jelentenek többé. Nincs értelme a fenyvesek közül kivillanó háznak, fedele alatt az eresznek, falaiban a kőnek. És nincs értelme, hogy épen áll, s ha rom lenne, annak se volna. És nincs értelme többé az égboltnak. Csillagok sincsenek ezután, csak kövek a légben, és madarak sincsenek, csak felszabadult tollcsomók. Mert semmi sincs többé: egyedül a pótolhatatlan Hiány van, mint egy pokoljáró misztikus negatív istenélménye. Mert az emberek elhagyták Őt, és most Ő hagyja el a világot.” („*Miképpen mennyben, azonképpen itt a földön is*”. In Pilinszky János: *Szög és olaj, Vigilia*, Budapest, 1982, 17.) Pontosabban a világ válik olyan térére, amelyben nincs jelen Isten. A világ az Isten hiányát megtapasztaló misztikusok poklának megtestesülése. A hívő feladata a hit védelme, mivel a hit védelme a tér létesítőjének, teremtő Istenének védelme.

6.

Pilinszky nyelvhasználatában a térvesztés képzeihez szorosan kapcsolódó fogalmak egyik csoportja a *tény*, a *valóság*, a *bűn*, a *realitás*, a *mozdulatlanság*; míg a másik csoport az *éhség*, a *szomjúság*, a *szegénység*, az *egyszerűség*, a *mezítelenség*, a *szerencsétlenség*. A valóság és a realitás paradoxona a háború tapasztalatával tart rokonságot, az ide visszaköthető térvesztés az Evangélium újraolvashatóvá váló szövegéhez vezet. A másik csoport is ehhez az elemi tapasztalathoz kapcsolódik, de mivel az Evangélium szövegének olvasási kódjait Pilinszky irodalmi szövegek olvasásmódjára alapozta, ezért például a „mezítelenség” a szövegalkotási technika leírására szolgál.

Az irodalmi szöveg mezítelensége a mindenkori szerzőtől való elhagyatottságát jelenti: a személyesen túlit, a nyelv által az elveszett tér visszanyerését.

7.

Az Evangélium irodalmi szövegek által újra olvashatóvá tett felnyitása a hitvédelem kísérlete is. Dosztojevszkij, Beckett, Simone Weil olyan szövegek írói, melyekben az európai kulturális tér elvesztése tapasztalattá válik. Az elveszett tér visszaszerzése vezette Pilinszkyt, apokrif teológiai megfontolások mellett, Robert Wilson színházi kísérletei, a mozdulatlanág közelébe lassított mozgás eszméje felé, amely a tér újra megalkotásával, megszentelésével, és régi rendjének visszaállításával kecsegtetett. Ez a térélmény, a tér eltűnésének dermesztő élménye ismerős a depressziót átélők számára, az üresség valamiféle megtapasztalása, amelyben a tér éppúgy elvész, ahogy a saját test tapasztalata is bizonytalanná válik. Ez a kiüresedés, valamiféle önkiüresedés leírásaival találkozni Pilinszky hitvédelmében is. A történeti Jézus és a hit Jézusa közötti feszültség az Evangélium irodalmi olvasása által feloldódik ellentét lenni. A kereszt teológiája Auschwitz botrányában áthelyeződik, a feltámadás hite és az önátadás, az önkiüresítés áldozata meginogni látszik. Helyébe lép a kereszt önkiüresedése, amelyen nincs rajta Krisztus, a Megváltó. A kereszt a szenvedés helye, a tér és idő jelképe, a teremtett világ jele pusztán. A térfogalmak átváltozása megy végbe, a tapasztalatokat ismeretté rendező szemléleti keret formálódik át lényesen. „A halott Jézus a keresztén: iszonyatos erejű *tény*. Iszonyatos erejű *látzat*.” (Stációk, i. m. 399.)

8.

A kereszt nem az *Evangélium*, hanem a teológia jele. A zsidó Jézus, akinek a szavai mint a kinyilatkoztatás szavai szűrődnek át az Evangéliumokon, különösen a Hegyi Beszédben, ahol egy fiatal rabbi egy új zsidó tan körvonalait vázolja, nem beszél a keresztéről. A keresztalál nem számított zsidó halálnak, hanem az idegen Birodalom, a tisztátalanság jele volt, amely a szent téren kívül kapott helyet, a Koponyák hegyén. Zsidó számára ugyanúgy a gyalázat jelének számított, akárcsak az istenek és istenként tisztelt császár szobra. Az Evangéliumok nyelvén átsejlő zsidó Jézus a halál közelében, amikor sajátjaitól elhagyatva átadatott az idegen Birodalom kezébe, amikor a neki öntudatot adó kiválasztott néphez tartozást tagadták meg tőle, akkor nézett szembe a zsidó ember számára kétszeresen is gyalázat jelévé vált kereszttel. A zsidó Jézus ekkor sem a keresztéről beszélt, a zsidó embertől elvett saját rítus szerint történő méltóságteljes halálról, hanem a kereszt általi halál eseményét meghaladó jelentést kereste. A Jézust követő fiatal zsidó szekta,

amely a diaszpórában, a galutban, a szentföldön kívüli talált önmagára, a *tér* elvesztését a kereszttel később kapcsolta szorosán össze. Es titkos jele, szimbóluma, a hal a kenyér mellett a másik legtisztább eledel lett. A kereszt a tisztátalanság Birodalmának a jele volt, az új szekta számára akkor értékelődött fel, amikor az üldözések idején a mártíromság helyévé vált. A szakadár zsidó szektából, az idegen Birodalom kulturális sokféleségéből létrejövő új vallás születési helye lett a kereszt. A gyalázat és a tisztátalanság jele a metonimikus áthelyezés következtében Krisztus-jellé, a korábbi tisztátalan hely a szentség helyévé vált. A tiszta megtisztítja a tisztátalant, ahogy a szent megszenteli a szentségtelent. A korábban tisztátalan Birodalom a Szent Birodalommá vált, a kultusz központja pedig a Leviatán szívébe, Rómába helyeződött át. A kultusz és a térfelfogás mindig szorosán összekapcsolódik, ahogyan a nyelv a figurális mozgás által új jelentéseket avat realitássá.

9.

Visszatérve: 1945 után a háborús Európában hányódó fiatal Pilinszky elemi tapasztalatainak közvetítéséhez keresett nyelvet. Ezek a tapasztalatok rendkívül nyugtalanítóak voltak, és összeegyeztethetetlennek tündek a magyar keresztény középosztály értékrendjével. A háború borzalmai, az összeomló Birodalom képei, az utólag megismert – Pilinszky szótárával megnevezve – botrány, Auschwitz pedig a keresztény küldetésstudat, Krisztus keresztáldozatára alapozott üdvterv egészével volt összeegyeztethetetlen. Vagy a kereszt, vagy Auschwitz, a kettő kizárja egymást. A figurális nyelv itt zavarba jön, és az *Evangelium* nyelvét használva nem találja a metonimikus kapcsolatokat. A nyelvi alakzatok általi Evangélium-olvasás nem tud kapcsolatot találni a tapasztalattal. Tanulságos, hogy Pilinszky a kereszt helyére egy modern képi jelet, egy fotót, egy ikonikus helyettesítőt állít: Auschwitz szimbolikus jelölője lehetne a Töpf és fiai által készített krematórium, a hamu, ám ezek mind összetéveszthetők másféle felbukkanásaikkal. Lehetne a Ziklon-B kiürített, ütött-kopott bádogdoboz, amely azonban nem szimbolikus erejű, a tudományos nyelv eleme. Mintha ilyen szimbolizáló ikonná válna Auschwitz rámpája, a párhuzamosan futó, egymást keresztező sínpár üres, mozdony és marhavagonok nélküli képe a fogadóépülettel, a kapuval. A fényképezőgép objektívje, ahogy mindezt a reneszánszból örökölt klasszikus perspektíva szabályai szerint rögzíti – talán ebben van a legtöbb a szimbolizáló erőből, de ennek nincs evangéliumi olvasata, amely Pilinszky számára a realitás hitelesítője lehetne. Az üres vagy a rajta függő korpusszal kiegészített kereszt jele azonban gyenge jel annak áthelyező szimbolizálására, amit milliók, döntően csecsemők, nők, testi-lelki betegségben szenvedők és öregek ipari technológiával kivitelezett megsemmisítése jelent. Nem elég erős jel a stigmatizált tömegek, a települések utcáin végighajtott szegénymenetek, az anyagi értékek után kutatva megkínzott, vallatot, majd az

étlen-szomjan marhavagonokban szállított, a patkányméregből tovább fejlesztett gázzal megfojtott, az aranyfogakat a holttestek szájából kitörve meggyalázott és a krematóriumban elégetett emberekkel végzett munkafolyamat stációinak jelzésére. Jézus tizenkét stációjának botrányát magába sűrítő kereszthez hasonló, erős szimbólum nem körvonalazódott ez ideig. Auschwitz botrányához Pilinszky szótárában elégtelennek bizonyult a kereszt. Pilinszky egy szimbolizáló erejű jelet talált, amely azonban kivezetett az Evangélium nyelvéből, és a tipológiai olvasás eszközével próbálta a nyelv figurális használata bevonni, visszavenni a keresztény kulturális összefüggésbe, szakrális jellé avatni. Ez az Auschwitzban látott fotó: „Amikor Auschwitzban – harmincfokos hidegben – egy akna mélyén megpillantottam a mázsás hajkupacokat, egy vitrinben az összezilált szemüvegeket, a folyosón a bélyeg nagyságú fényképeket s az egyik falon a világ legszomorúbb fényképét: egy görbült hátú öregasszonyt három kisgyerekekkel – a negyedik zsebre dugott kézzel, korához illően hátramaradva követte a gázkamrába igyekvőket –, miért gondoltam az öt sebedre? Végül is ezt hagyta ránk?” (*Én Jézusom*, i. m. 398-399.)

10.

Pilinszky tapasztalata Európa összeomlása volt. Ugyanaz a tapasztalat más és más válaszokat eredményezhet. Ugyanez a kép, a lebombázott Németország képe égett be Kertész Imre és Mészöly Miklós szemébe is. Mindannyian azokra az elemi tapasztalatokra kerestek választ, amelyek ekkor érték őket. A tekintet fókusza volt más és más; a horizont és a perspektíva tért el radikálisan mindegyikük esetében. Mindhárman mást láttak és mást éltek át, mert mások voltak az előzetes tapasztalataik. Egy hívő katolikus, egy vallástalan zsidó és egy ateista keresztény saját világát kényszerült szembesíteni felzaklató tapasztalataival. A háború vége mindnyájukat a szét hullott, lebombázott, összezavarodott náci Németországban érte. Mindhármuknak mást jelentett Németország, de szembesülve életük nagy tapasztalatával, mindhárman megláttak valamit, aminek nyelvi közvetítéséhez hosszú évek, évtizedek kellettek majd. A trauma az ismétlés kényszerét hozza magával. Azt mondják, hogy a trauma átélője kezdetben eltávolítja magától a felzaklató, nyugtalanítóan „világidegen” tapasztalatot. De aztán visszatér hozzá, és monomániásan az ismétlés kényszerében él.

11.

Nem meglepő, hogy a hívő katolikus lesz az első, aki a leggyorsabban képes tapasztalataihoz nyelvet találni, hiszen van egy nyelv, amely közvetítőként használható adottság számára. Elemi élménye a jelentések elvesztése, amely a kapott nyelv kiüresedésével jár együtt.

Pilinszky szimbolikus jelentőséget tulajdonított hátizsákja praktikus kényszer vezérelte kiüresítésének: ahogy a felesleges könyveket kidobta, sorra a hiúság nyelvén szólókat, a világ dicsőségének fényében fürdőket, a divatizálás által felemeltet, és legvégül maradt az Evangélium. A *kenózis* folyamata ez, eredeti jelentéséből kimozdítva és áthelyezve Krisztus személyéből az Evangélium esendő nyelvébe. De ez az Evangélium már nem az volt, amit gyerekként olvasott. A szöveg jelentése ugyanis nem a szövegben, hanem a megváltozott jeleket újraértelmező emberben van. A harmincas-negyvenes években annak a világnak a pusztulását nézte végig, amelyhez Pilinszky és családja tartozott. Huszonéves volt és keresztény. Kereszténysége kulturális és családi keret volt, a mindennapok nyelve, amely a világ megtapasztalásában közvetített számára. Ugyanakkor Pilinszky kereszténysége erős istenélményre alapozódott. Ezt az istenélményt mint a hit alapját a kereszténység nyelve tette számára közölhetővé. Ennek a nyelvnek az elvesztése és a pusztulás képei, az Idegenség Birodalomban is megőrzött hit védelme jelentette azt a feszültségteli feladatot, amely paradoxonokból építkezett. Pilinszky istenélménye azonban átszíneződik a katasztrófa élményével, és meghatározó jelentőséget tulajdonít neki. Meghatározó, személyes jelentőségen túli, nemzedéki élményként kezeli, kegyelmi pillanatként fogja föl, olyanként, ahol az örökkévaló nyúl bele az ember sorsába, vagyis Jézus Krisztussal való találkozásként értelmezi: „A háborúban valamennyien otthontalanokká váltunk s maga a közös tragédia lett egyetemes otthonunk. Valamennyien elvesztettük személyes kis életünket, hogy egyek legyünk a gyökértelenségben. [...] A mi nemzedékünk – ha szabad így fogalmaznom – egyetemességre van ítélve; önzetlenségre, igazságra és humánusra. Szenvedései mellett ritka ajándékokban is részesült: elemi erejű tapasztalatokban, amelyek az egész emberiség felebarátjává tették. »Mert éheztem, mert szomjaztam, mert mezítelen voltam...« Jézus e szavai nem ismeretlen dolgokról szólnak hozzánk.” (*Háborús nemzedék*, i. m. 127-128.)

12.

Pilinszky egyedi írásmagyarázata az irodalmi szövegek olvasási gyakorlata felől közelít a szent szöveghez. Ebben a megközelítésben az Evangélium is szöveg lesz, pontosabban irodalmi szöveg. A modern irodalom szövegeinek lényege, hogy nincs bennük hely a hit Istene számára. A hit Istene a szöveget megelőzően ott van, jelenléte áthatja és betölti a szöveget. A szöveg másodlagos, Isten jelenléte által teremtett közeg, amelyben a jelentések szárnyra kaphatnak. Az irodalmi szöveg azonban épp fordítva: maga tesz kísérletet arra, hogy megteremtse Istent, hogy foglyul ejtse őt. Hogy sírja lehessen a halott Istennek, ha már másra nincs esélye. Ennek érdekében a jelentések létrehozása során Istent kísérti meg. A kísértés nyelvén írták az európai irodalom legtragikusabb, legnyugtalanítóbb szövegeit. Pilinszky az összeomló Németország képei láttán az Apokalip-

szis vízióit látja átlépni a szövegből a térbe. A szöveg kiüresedése zajlik le előtte. Olvassa a szöveget, és látja azt a szeme előtt kiürülni. A kiüresedés, az önmagából való kilépés teológiai figurái lesznek beláthatókká. Az önmagát kiüresítő Isten, a Pilinszky számára ismerős hit Istene helyébe a szöveg önküresítése, a szöveg kenózisa lép. Szeme előtt zajlik le valami, amiről tud a hívő katolikus, de más összefüggésben. Dosztojevszkij az egyik alapvető szerzője ennek a szövegben végbemenő kiüresedésnek.

13.

Az otthon elhagyását, a hevenyészett kis csomagot a kézben, a gazdátlan tárgyak kiszolgáltatottságát, a kiüresedést, a lecsupaszkodás folyamatát, a saját tértől való megfosztást stb., mindezeket olyan figurális és tropológiai eszközökkel hajtja végre Pilinszky versnyelvére, amely a beszélő én mint megismerő szubjektum elemi tapasztalatait játssza át az evangéliumi nyelv trópusaiba. De mindez a kiürülés, a lecsupaszkodás, az önküresítés folyamatát, a *visszavételt* mutatja fel a szövegekben. A tértől megfosztott kivetettség és az otthon-talan vándorlás parabolája lesz példának okaért a tékozló fiú elbeszélése. Az árvaság új nyelvének részeként a kiűzetés, a világvesztés elbeszélésévé a Paradicsom ismeretlen, többé megismerhetetlen korszaka, amelynek leírásához már nem áll rendelkezésre nyelv, ezért az elbeszélhetetlen emlékezet jelévé válik. A bűn mértéken túli voltának és az ártatlanság kiszolgáltatottságának megidézésére is számos lehetőséget kínál fel az Evangélium. A tovább élő Gonosz győztes szavai és az elbukott Jó némasága, beszédképtelensége, emlékezet-nélkülisége azonban az Evangélium nyelvének továbbbélő igazságát vonja ismeretelméleti kétség alá. Mint például az Olajfák hegyén imádkozó Jézus magánya, a mindenkitől elhagyatottság, amely az Atya, Isten távolléte és hallgatása által a *térnélküli* tapasztalat helye. Nem halljuk az Evangéliumban az Atya szeretete iránt kétségbe és elhagyatottságba zuhanó Jézus imáját, a kétely és a vád szavait; ahogy nem halljuk azt a főpapi imát sem, amelyben az Emberfia átlényegül sorsa elfogadása által a pészachi báránnyá. Amíg állt a jeruzsálemi Templom, kétféle bárányra is gondolhatunk, mert az egyik a széder esti lakomán sietősen elfogyasztott áldozat; a másik az a fekete bárány, akire a közösség bűnét ráhelyezve úztek ki a pusztába, a megszentelt téren kívülre. De vajon melyikre kell gondolnunk? Ahogy nem halljuk Jézus dermesztő magányának szavait, éppúgy nem halljuk a gázkamrák dermesztő összezsúfoltságának imáit, sóhajait, kiáltásait, iszonyatos rettenetét. Hogyan mérhető a kereszt csendjéhez vagy az öntudatlanul felszakadó „*Elói elói lámá sabaktáni?*” ziháló kérdéséhez az elbeszélhetetlen iszonyat, amely hozzánk, a történelem gyermekeihez nem érkezett el, mert nem érkezhett el, de az Atya mindent halló fülében örökre megtalálható? A kereszt kiüresedése Pilinszky olvasatában vajon értelmez-

hető a *kenózis* figurájaként? És vajon Isten iszonyatos némasága visszaveszi a keresztet, mint egy *szálgát*?

14.

Amit Pilinszky *evangéliumi esztétikának* nevez, az inkább apokrif teológiának nevezhető. És ez a – rész-egész egyek – teológia az Evangélium újraolvasását kísérli meg, a *térvesztés* háborús tapasztalata birtokában. Az Evangélium nyelve, Jézus szavainak a történelemben visszhangzó hangja Pilinszky számára a háború tapasztalata által vált értelmezhetővé. Alapvetően az irodalmi olvasás kódjait hívja segítségül ahhoz, hogy az Evangélium szövegét felnyithassa, mint egy bepecsételt tekercset, lezárt kötetet, „betett könyvet”. Az Evangélium esztétikai olvasása a teológia nyúgét lerázza, és láthatóvá teszi a *térvesztés* okozta törést, amely a szöveg figurális értelmezését újra bejárható úttá változtatja. Azonban azt sem tudom eldönteni, hogy vajon az Evangélium ekként elvégzett önküresítése, a keresztről botránya a *térvesztés* tapasztalatának sötét fényében miként értelmezhető, vagy hogyan lehet az Evangélium nyelve felől olvasni Auschwitz botrányát, hogy vajon kudarcot vallottunk-e, vagy a kudarc maga az Evangélium nyelvének korlátjaiban rejlik? Vajon Pilinszky rettent vissza attól, hogy elszakadjon a könnyűnek talált és kivételre ítélt könyvek alapját, foglalatát jelentő utolsó könyvtől is? Hogy a hátizsákjából kidobált könyvek helyett ragaszkodni próbált egy olyan nyelvhasználat forrásművéhez, amely a keresztről beszélve hitt a szenvedés és a halál üdvtörténeti értelmében?